

ПРИКАЗКИ ТА ПРИСЛІВ'Я ЯК ІНДИКАТОРИ ПОВСЯКДЕННОЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ

В статті розглянуто сутність обыденного правосознання українського общества на основі аналізу пословиць і поговорок. Виявлені характерні риси українського правового менталітету, а також взаємозв'язок правосознання і морального свідомості общества. В статті використана лінгвофілософська парадигма для обґрунтування взаємозумовленості правосознання і мови.

Ключові слова: обыденное правосознание, пословицы и поговорки, украинский правовой менталитет.

In the article is examined an essence of the ordinary feeling for law and order of Ukrainian society on the basis of analysis of proverbs and sayings. There were discovered the characteristic features of Ukrainian legal mentality, and also the correlation of feeling for law and order and of the moral consciousness of the society. In the article was used the philosophic –linguistic paradigm to give prove the correlation of the feeling for law and order and of the language.

Key words: ordinary feeling for law and order, proverbs and sayings, Ukrainian legal mentality.

Правосвідомість українського суспільства має глибокі архетипічні матриці, які є ґрунтом сучасної правової психології. Досліджуючи сучасне ставлення українства до права, на нашу думку, є сенс аналізувати не тільки теоретичну правосвідомість, яку репрезентує еліта суспільства, а й вивчати повсякденну правосвідомість, що містить у собі у різноманітні оцінки щодо права, ставлення широких верств населення як до правових, так і неправових дій. Метою цієї статті є вивчення повсякденної правосвідомості українського суспільства шляхом аналізу приказок та прислів'їв, що містять у собі аксіологічно-оціночну складову і відображають особливості правового менталітету українства. Такий підхід також дозволить прослідкувати взаємозв'язок повсякденної правосвідомості та моральної свідомості як взаємозалежних саморегуляторів людської поведінки.

На думку дослідників О. Дробницького і В. Желтової, існує дві основні форми правосвідомості – інституційна та неінституційна. Остання форма, в свою чергу, за способом мислення поділяється на дві сфери: повсякденну правосвідомість та теоретичну правосвідомість. До повсякденної правосвідомості вищеозначені фахівці відносять уявлення, почуття і волевиявлення людей, їх суб'єктивне ставлення до чинного права, знання про існуючі закони та їх оцінку, переконання у правомірності чи неправомірності судових дій, у справедливості чи несправедливості самих законів [1, с. 158-161]. Своє ставлення до права, до його творців – законодавців, до судової та правоохоронної систем пересічні громадяни часто-густо виражають через приказки, прислів'я, анекдоти, історії з життя та інші мовні форми, що народжуються у суспільній свідомості спонтанно як реакція на певні дії влади або окремих посадових осіб. Фактично у будь-якому суспільстві, в українському зокрема, правосвідомість

нації фіксується за допомогою двох основних семантичних форм: перша є виявом теоретичної правосвідомості і є мовою професіоналів у галузі юриспруденції, друга репрезентує буденну правосвідомість у вигляді доступних для пересічного громадянина лінгвістичних конструкцій, які подані у гумористичній, дотепній інтерпретації.

Для всебічного аналізу наявних особливостей правосвідомості сучасного українського суспільства ми вважаємо за необхідне розглядати обидві семантичні форми у діалектичному взаємозв'язку. Можна погодитись з думкою про те, що мова права (і правознавства) є спеціалізованим “діалектом” національної літературної мови і в цьому аспекті цілком подібним до будь-яких інших “діалектів” – мови математики, природознавства, інженерії, медицини тощо. Наявність цієї спеціалізації і разом з тим оманна наближеність до звичайної літературної мови (хто з неюристів визнає, що він не розуміє, що таке шлюб, спадщина, право, зобов'язання, купівля-продаж, крадіжка, насильство) ставить на перший план проблему розуміння тієї мови, якою формулюються закони і підзаконні акти, якою проводиться судовий процес і виносяться відповідні рішення, постанови й вирoki. Більш того, держава та влада просто не можуть повноцінно функціонувати, якщо вони неспроможні ясно і зрозуміло висловити свою волю, надавши їй відповідного правномовного оформлення [2, с. 94].

З іншого боку, повсякденна правосвідомість представлена у суспільстві мовленнєвими конструкціями широкого вжитку, які не потребують додаткового пояснення і сприймаються людиною у першу чергу на емоційному рівні. Але в той же час, наприклад, приказки та прислів'я, виконують низку функцій щодо формування певного типу правосвідомості. Протягом історії український народ мирно співіснував з представниками інших національностей, що відобразилось у прислів'ях, спрямованих на виховання у людини таких характеристик правосвідомості, як толерантність, справедливість, індивідуалістичність: “Спершу розсуди, а потім засуди”, “Краще відмовчатися, чим огризатися”, “Нічого не знаю – моя хата з краю”. В юридичних прислів'ях концентрується також викривальний зміст щодо дій влади, чиновництва, правоохоронних органів. Наприклад: “У кого гаманець повніший, у того і суд правіший”, “Бюрократ будь-якому папірцеві рад”, “В протоколі – густо, а в справі – пусто”. Тобто прислів'я здійснюють оціночну та виховну функції, що впливає на правосвідомість суспільства. В той же час, використовуючи ті або інші приказки та прислів'я, людина демонструє власне розуміння права, виявляє певний рівень правосвідомості автоматично, не задумуючись над самою сутністю такої репрезентації. На думку видатного російського вченого І. Ільїна, кожен з нас має правосвідомість не залежно від того, знає він про це або ні, піклується про неї або ні, зміцнює її або, навпаки, нехтує нею. Людина не може обійтись без правосвідомості, оскільки будь-яка випадкова зустріч з іншою людиною, будь-яка розмова, будь-яке сусідство, не говорячи вже про угоди та про участь у будь-якій громадській організації, негайно ставить питання про право і неправу, про моє і твоє право, про взаємні обов'язки та закони [3, с. 251].

Як відомо, правосвідомість людини, перш за все, виявляється через вчинки, але

вона знаходить свій прояв і в мові, за допомогою якої ми виражаємо своє ставлення до певних подій, вчинків, намірів. Різноманітні суспільні верстви населення постійно сприймають сигнали, що надходять від провладної або інтелектуальної еліти стосовно права, але при цьому здійснюють власну семантичну інтерпретацію сприйнятого, спрощуючи їх, переводячи у більш зрозумілі для широкого загалу мовні конструкції. На думку російського вченого І.В. Нікітіної, соціум трансформує структуру суспільної свідомості, знищуючи її вищий рівень або уподібнюючи її нижчому (“повсякденному”) за характером логіки мислення [4, с. 167]. В контексті нашого дослідження прислів'я та приказки є своєрідним прикладом народних уявлень про право, справедливість, волю, моральність. В українському народі завжди жила думка про те, що правда (або право) переможе несправедливість. Народна мудрість стверджує: “Правда ясніша від сонця”, “Правда та кривда як вогонь та вода”, “Вийде правда наверх, як олива з води”, “По правді жити, як по воді без сліду плити” [5, с. 211].

Вивчаючи взаємозв'язок буденної правосвідомості та мови на прикладі приказок і прислів'їв, з нашої точки зору, варто звернутися до лінгвофілософської парадигми, яку репрезентує дослідник Е. Тугендхат. У своїх роздумах щодо свідомості він спирається на феноменологію Е. Гуссерля, який виокремлював дві основні якості свідомості: “потік переживань”, для якого базовим є поняття “переживання”, й “інтенціональність”, або “інтенціональне переживання”. Як відомо, для дослідження цих якостей Гуссерль застосовував метод інтроспекції. В свою чергу Тугендхат ставить перед собою завдання показати, що головним фактором щодо розуміння різних боків свідомості є не внутрішнє споглядання, а мовні критерії. Критикуючи гуссерлівську теорію свідомості, Тугендхат приходять до висновку про те, що мова являє собою необхідну умову функціонування свідомості, проблематика свідомості безпосередньо пов'язана з мовною проблематикою, а з'ясувати структуру свідомості можна, аналізуючи те, як і що про неї говориться. Розгляд мови в якості умови можливої інтенціональної діяльності свідомості по-новому вирішує проблему того, яким чином встановлюються відносини між свідомістю і предметами зовнішнього світу. Позиція класичної (картезіансько-кантіанської) філософії свідомості базується на тому, що первинне ставлення до предмету має позамовний характер. Іншу точку зору обстоює філософія мови, згідно з якою пояснювати інтенціональність як фундаментальну якість свідомості можна не на основі уявлення, а на основі взаємодії свідомості з мовою. Завдяки мові відбувається конструювання предметів в їх змістовній визначеності. На цій базі стає можливою їх репрезентація. Таким чином, об'єктивному змісту предмета, що визначається мовою, відповідають суб'єктивні психічні процеси. Свідомість і мова, на думку Тугендхата, являють собою єдине ціле [6, с. 134-136].

З нашої точки зору, вищеозначені висновки, з деякими застереженнями, можна екстраполювати на правосвідомість. Саме за допомогою мови громадянин, соціальні групи або суспільство в цілому висловлюють своє бачення права, артикулюють вимоги щодо збільшення об'єму прав та намагаються “встановити” межі правового поля. Фактично у будь-якому суспільстві складається своєрідний правовий, а також

неправовий дискурс, який характеризує рівень наявної правосвідомості. Саме в юридичних прислів'ях знаходять відображення повчальні думки щодо окремих аспектів права та правосвідомості, судоустрою, встановлення істини та судочинства. Народна мудрість концентрує в собі історичний досвід переосмислення права, про що свідчать такі прислів'я: "Не спіши карати, спіши вислухати", "Шахрая помилувати – добро загубити", "Не за те вовка б'ють, що він сірий, а за те, що овечку з'їв", "Бережи порядок – і порядок збереже тебе" [7, с. 135]. Таким чином, використовуючи феноменологію Гуссерля, необхідно зазначити, що правосвідомість за своєю природою є інтенціональна – вона спрямована на переживання та осмислення конкретної правової ситуації. У свою чергу мова, у різних інтерпретаціях, є вираженням цієї інтенціональності. Виходячи з цього, ми вважаємо, що вищезначені прислів'я, розкривають декілька рис правосвідомості українського суспільства, висвітлюють особливості правового менталітету українства. Перш за все, це розсудливість та прагнення до порядку як основи збереження національного буття. По-друге, пошук справедливості у судочинстві, намагання встановити гармонію соціального устрою без втручання ззовні. Низка прислів'їв описує окремі аспекти соціально-правового життя: необхідність наявності доказів вчиненого злочину – "Не спійманий – не крадій", "Без тіла не має діла"; висока соціальна ціна доброго ім'я людини – "Добра слава лежить, а худа – біжить", "Спочатку бреше, потім потилицю чеше"; характеристика психології злочинця – "Не лякай злодія тюрмою, бо то його хата" [7, с. 134].

Аналіз прислів'їв свідчить про те, що вони містять як правовий зміст, так і моральні настанови. В цьому контексті слушним є зауваження українського дослідника С.І. Максимова, який підкреслює, що правосвідомість безпосередньо пов'язана з моральною свідомістю (моральністю), котра, як і правосвідомість, є формою опосередкування відносин між людьми. Єдність цих форм свідомості проявляється у таких аспектах:

1) у розумінні людини як беззастережно вільної істоти, тому змістовним центром як правової, так і моральної свідомості є поняття автономії (виходячи з кантівської морально-правової філософії);

2) за типом зобов'язування – обидві форми свідомості категорично вимагають виконання певних приписів та норм і не приймають ніяких застережень щодо суспільного блага, якщо вони протирічать встановленим морально-правовим правилам;

3) за способом визнання цих форм індивідом (категорично непорушні для індивіда) [8, с. 153].

З нашої точки зору, вищенаведені риси знаходять свій прояв у багатьох пам'ятках усної народної творчості, в тому числі і в прислів'ях. Наприклад, прислів'я "Шануй учителя, як родителя" підкреслює споконвічну повагу українства до людей розумової праці та до знань як таких. В той же час прислів'я "Він у боргах, як свиня в реп'яхах" показує народну зневагу до тих людей, що не здатні вчасно виконувати взяті на себе зобов'язання. Особливу увагу українці

завжди приділяли такій темі, як воля, що відобразилось у прислів'ях “Вільний як вітер”, “Вільний як птах” [5, с. 213-216].

Окрім імперативних характеристик, приказки та прислів'я концентрують у собі правові почуття та емоції, що є формами повсякденної правосвідомості. Як відомо, проблему емоцій у праві докладно розглянув видатний правознавець Л.І. Петражицький. Він надавав емоціям велике значення у житті людей і вважав, що існують моральні і правові емоції, саме останні є елементами дійсного права. Індивіди пов'язані між собою правовими емоціями, що мають атрибутивно-імперативний характер. Л.І. Петражицький був одним з перших теоретиків, хто зміг правові емоції визначити в якості основи права [9].

Таке праворозуміння орієнтує законодавця та працівників практичної сфери на більш глибоке й ґрунтовне вивчення правопсихологічних переживань людей. Правові емоції людини відображаються в її переживаннях з приводу права (в об'єктивному і суб'єктивному розумінні), прийнятого закону, нормативного акту, правотворчої, правозастосовної, правоохоронної діяльності державних органів, існуючої злочинності, правопорушень і системи боротьби з ними. Такі переживання можуть бути у вигляді задоволення або незадоволення, обурення, у формі приємних або неприємних відчуттів. Внаслідок цього правові емоції (як елемент правової свідомості) здійснюють значний вплив на юридичне «обличчя» суспільства, оскільки саморегулюючий вплив правосвідомості обов'язково передбачає включеність в цей процес правових почуттів, настроїв, афектів, переживань особистості. Позитивні (стенічні) юридичні почуття являють собою результат розвитку правової культури людини, соціальної групи, суспільства в цілому. Соціальна цінність таких правових почуттів (наприклад, почуття закону, законності, правопорядку, права) полягає у спрямуванні людської свідомості (а відповідно, і поведінки) до духу права, його справжнього призначення, до культивування цінностей права. Саме прислів'я та приказки спрямовують і, так би мовити, “виховують” суспільну та індивідуальну правосвідомість, виконуючи роль хранителя історичної пам'яті народу. Фактично, не зважаючи на наявність справедливих або несправедливих законів у суспільстві, різноманітні фольклорні форми плекають у народних масах ідеї добра, любові, справедливості, правди. Вони є своєрідними запобіжниками перед загрозою деградації суспільної моралі. Таким чином, відбувається вмотивування здійснення особистістю правомірних вчинків, що стимулюють її юридичну активність, а через посилення правового стимулювання може зростати цінність і роль самого права. В цьому контексті доречним буде визначення правосвідомості, яке сформулював видатний філософ Е.Ю. Соловйов. На його думку, правосвідомість – це не просто відображення в індивідуальній свідомості духу і характеру законів, що діють у суспільстві, у правосвідомості “активний темперамент”, і вона найбільш адекватно виявляє себе саме тоді, коли критикує і корелює діючі закони з позицій ідеальної справедливості, котра набула непохитного значення для достатньо великої маси людей [10, с. 189].

Підсумовуючи, зазначимо, що приказки та прислів'я є “вкоріненими” у повсякденній правосвідомості фольклорними формами, що у концентрованому

вигляді репрезентують уявлення народу про право, справедливість, волю. Фактично правосвідомість і мова обумовлюють одна одну, що достатньо переконливо доведено представниками лінгвофілософської парадигми. Приказки та прислів'я здійснюють декілька функцій щодо формування повсякденної правосвідомості: емоційну, аксіологічну, виховну, інформативну.

Література:

1. Желтова В.П., Дробницкий О.Г. Философия и правосознание // Философия и ценностные формы сознания. – М.: Наука, 1978. – 348 с.
2. Головатий С., Зайцев Ю., Ксенко І. Правнича термінологія і державотворчий процес // Українське право. – 1995. – № 1(2). – С. 88-94.
3. Ильин И.А. Путь к очевидности. – М.: Республика, 1993. – 431 с.
4. Никитина И.В. Искусство и обыденное сознание в социокультурной реальности современной западной цивилизации // Общественные науки и современность. – 2005. – № 3. – С. 166 – 176.
5. Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток / Упоряд. М.М. Пазяк. – К.: Наук. думка, 2001. – 392 с.
6. Соболева М.Е. Интенциональность – коммуникация – язык. Проблема последовательности // Вопросы философии. – 2005. – № 1. – С. 132 – 146.
7. Тertiшник В. Юридичні прислів'я – вказівні пальці юриспруденції // Юридичний журнал. – 2005. – № 4(34). – С. 134-135.
8. Максимов С.И. Правосознание: философско-правовое осмысление // Проблемы законности. Вип. 52. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2002. – С. 148 – 155.
9. Байниязов Р.С. Правосознание: психологические аспекты. – <http://pravoved.jurfak.spb.ru>
10. Соловьев Э.Ю. И. Кант: взаимодополнительность морали и права. – М.: Наука, 1992. – 212 с.